

OSMANLI DEVLETİ'NDE GÜÇ VE SİYASET: NAMIK KEMÂL'E GÖRE 1866-1869 GİRİT İSYANI VE OSMANLI DEVLETİ

POWER AND POLITICS IN OTTOMAN STATE: 1866-1869 CRETE REBELLION AND OTTOMAN STATE ACCORDING TO NAMIK KEMÂL

Musa GÜMÜŞ*

Öz

Osmanlı Devleti'nde 18. asrın ikinci yarısının sonlarına doğru iyice belli olamaya başlayan siyasî istikrarsızlık ve otorite zafiyeti, 19. asırda birçok siyasî soruna sebep olacak olaylara zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan her olay, Osmanlı Devleti'ni yeni sorunların içine çekmekteydi. 1804 Sırp isyanı, 1821 Yunan isyanı, 1830 Cezayir'in işgali, 1831-1840 Mısır meselesi, 1866-69 Girit isyanı bu sorunlara önemli örneklerdir. Bu sorunlar, Osmanlı Devleti'ni, yönetilmesi zor siyasî krizlere sürüklerken devleti uluslararası siyasî arenada güç durumda bırakmıştır. Devletin içinde bulunduğu zaaf hali ise, meseleleri içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak dış müdahaleler gelmiştir. İngiltere, Rusya ve Fransa gibi dönemin uluslararası siyasetin etkin aktörleri Osmanlı Devleti'ni, içinde bulunduğu kriz nedeniyle zor durumda bırakacak yaklaşımları sergilemekten kaçınmadılar. Tabii ki bu devletlerin birbirine paralel politikalar beslediğini söyleyemeyiz. Çünkü Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren her olayda devletlerin çıkarlarının çatıştığı, yaşanan örneklerde müşahede edilebilir. Girit meselesi, bu bahsettiğimiz denklem için de geçerlidir. Osmanlı Devleti'nin, Girit'teki isyan ve buna karşı geliştirdiği politikaların dönemin aydınları arasında yoğun bir tartışma konusu yapıldığını görmekteyiz. Bütün bunları Namık Kemal'in yazdıklarından kolaylıkla çıkarabiliriz. Namık Kemâl bu devrin aydınlarından biridir ve Osmanlı Devleti'nin meselelerine eğilmiş önemli bir örnektir. Biz de makalemizde, Girit isyanı ve Osmanlı Devleti'nin Girit politikalarını Namık Kemâl'in fikirleri ve bakış açısıyla ele alarak dönemin aydınlarının Osmanlı Devleti'nin durumuna dair, yaklaşımlarını ortaya koymaya çalışacağız. Burada Namık Kemâl'in, dönemin uluslararası siyasî çekişmelerine ve bunun Osmanlı Devleti'ni ne denli etkilediğine dair çıkarımlarını ve hangi meselelere yoğunlaştığını açığa vurmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

Namık Kemal, Osmanlı Devleti, Girit meselesi, 1866-1869 Girit İsyanı, Âli Paşa ve Osmanlı diplomasisi.

* Yrd. Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, musagumus@hotmail.com

Abstract

Ottoman Empire's growing authority weakness in the second half of 18th century has resulted in a lot of political problems in 19th century. Since every issue was reason of another, Ottoman Empire were in a tough situation. This link between the issues can be seen in many events of 19th century. 1804 Serbian Rebellion, 1821 Greek Rebellion, 1830 the invasion of Algeria, 1831-1840 Egypt Issue and 1866-1869 Crimean Rebellion could be good examples. While these problems were putting Ottoman Empire in difficult positions within the country, they were also ruining the international relations of Ottoman Empire. As an expected result of this, there were external interferences. Important political actors of era, such as Russia and France did not avoid behaviours which makes the situation harder for Ottoman Empire. Of course, this cannot be said that those countries were shaping their policies in parallel, as it could be seen from the conflicts the countries faced. On the other hand, Ottoman Empire's policies regarding the rebellions in Crimea were being criticized by Ottoman intelligentsia. All of these could easily be inserted from Namik Kemal's writings. Namik Kemal was one of them and was interested in problems of Ottoman Empire. In this paper, we will examine the Crimean Issue and Ottoman's policies regarding it with respect to Namik Kemal's ideas and clarify the approaches of Ottoman Empire to this issue. We will also try to uncover how this problem has affected Ottoman Empire.

•

Keywords

Namik Kemal, Ottoman State, Crete question, 1866-1869 Crete Rebellion, Âli Pasha and Ottoman diplomacy.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti 19. asra siyasî, sosyal, iktisadî ve idarî birçok konuda yıpranmış bir şekilde girdi. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin 19. asrını baştan sona etkilemiştir. Çünkü Osmanlı sisteminde meydana gelen gerileme, devletin 19. asırda dönüşümü sağlayacak niteliğini kaybettiğini açık bir şekilde göstermiştir. Savaş alanlarında alınan mağlubiyetler ve bunun iç ve dış politikaya yansımaları açık bir şekilde gösterir. Mağlubiyetler ise iktisadî, sosyal, idarî ve siyasî hayata tesir etmekte gecikmez. Bu etki ile de birçok alanda zihniyet değişimi meydana gelmeye başlamıştır. Siyasî alandaki etkileri ise oldukça geniş bir çerçevede gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurlar, bu zihniyet değişiminden payını almıştır. Fransız İhtilâli'nin ortaya koyduğu ilkeler ise değişen zihniyetin içeriğini oluşturmuştur. Özellikle millî ve dinî alanda ortaya çıkan yeni aidiyet düşünceleri, devletin bekasını da oldukça sorunlu bir sürece sürüklemiştir. 1804 Sırp isyanı ile başlayan ve devletin yıkılışına kadar devam eden süreçteki tecrübeler, bu ifadelerimiz için birer delil teşkil eder. Tabii ki bunları tek tek irdelemek konumuzu aşan bir girişim olacaktır. Ancak devletin bu sorunlar karşısında aldığı konum, sorunları çözmede gösterdiği çaba ve bunu diplomasisine yansıtması, büyük devletlerin yaklaşımları ve bunun Osmanlı Devleti'nde oluşturduğu etkisi dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde siyaset ile gücün nasıl bir etkileşim içinde olduğunu gösteren işaretlerin açık bir şekilde müşahede edildiğini belirtmek yerinde olacaktır.

Biz ise bu çalışmamızda, 1866-1869 yılları arasını kapsayan yıllarda Girit Meselesi' ve Osmanlı Devleti'nin Girit politikasını Namık Kemal'in bakış açısına göre ele alarak; Osmanlı Devleti Girit'te kriz yönetiminde nasıl hareket etmiştir?, Osmanlı Devleti'nde güç siyaseti ne kadar etkilemiştir?, Babıalî'nin meselede ortaya koyduğu politikaların yanlışlıkları nelerdir? ve Osmanlı Devleti'nin gücünün siyasete nasıl etki ettiği konusundaki sorulara Namık Kemal'in verdiği cevapları irdelemeye çalıştık.

Tarihî Zemin

Osmanlı Devleti'ni uğraştıran meselelerden biri olan Girit Meselesi, sebep olduğu kargaşa hali ile Girit'i Osmanlı İmparatorluğu için, ülkenin en yönetilemez kısımlarından biri yapmıştı (Anderson 2010: 175). Girit'te ilk kıpırdanmalar 1770 yılında başlamışsa da (Karal ty: 18), asıl olarak 19. asrın önemli bir kısmında Girit'te tam bir kargaşa dönemi yaşanmıştır¹. Bunda Girit'in Yunanistan'la olan rabıtası önemli bir yere sahiptir (Yılmaz 2001: 53). 1821 Yunan (Mora) İsyanı Girit'te zihniyet değişimini etkilemekte önemli rol oynamıştır². Zira 1821 yılında

¹ "On dokuzuncu yüzyılda Girit'te isyanlar o kadar sık görülmekteydi ki 'Girit' ve 'isyan' kelimeleri neredeyse eşanlamlı hale geldi" (May, 2011: 185).

² "Girit Ayaklanması'nın fikri alt yapısının, 1821'deki Yunan bağımsızlık hareketine paralel olarak ve Yunanistan devletinin kurulmasından sonra Yunanlıların Megali İdea'yı gerçekleştirmek için Girit'te yürütmüş oldukları faaliyetlerle atılmış olduğu bilinmektedir" (Aydın, 2007: 120); bu düşünce ile yoğrulan isyan fikirleri, aynı zamanda da milliyetçi bir hareketi ifade ediyordu: "Fransız İhtilâli'nin getirdiği milliyetçilik fikirlerinin etkisi, Rusya'nın tahriki ve özellikle Yunanistan'ın dış politika ilkelerini belirleyen "Megali İdea" içinde Girit'in özel bir öneme sahip olması dolayısıyla 1820'li yıllardan itibaren Girit'te huzursuzluklar başladı. Bu huzursuzluklarda 1814'te Odessa'da kurulan Filiki Etery'a'nın da önemli bir payı vardı" (Öksüz, 2010: 94); Bunun yanında bu isyanda Girit Hristiyanlarının ekonomik durumunun etkisi yadsınamaz: "Girit İsyanı'nın çıkmasında, adadaki Rumların milliyetçi hisleri kadar mevcut ekonomik koşulların da etkili olduğu belirtilmelidir. Girit'te yaşayan Müslümanlar, ada nüfusunun yaklaşık beşte ikisini oluşturmasına karşın toprağın üçte ikilik kısmını ellerinde tutmaktaydı ve Hristiyanların Müslüman Giritlilere 90 milyon kuruşa yakın borcu vardı. Başka bir ifade ile, isyanın, milliyetçi refleksler kadar ekonomik gerçeklerle de yakından ilgili olduğu belirtilebilir" (Pınar, 2008: 3).

başlayıp Yunanistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan süreç, Girit için önemli bir örnek oluşturmuştur. 1825 yılında Sisam Adası'ndaki isyanın yine Girit'i hareketlendirdiği³ ve Girit'ten isyana katılımın olduğu görülmektedir (Engelhardt 1999: 217). Bu iki etki, Girit'teki isyanın hareket noktasını oluştururken büyük devletlerin bu konudaki tavırları da adadaki karışıklık halinin daha ileri seviyeye ulaşmasına sebep olmuştur. Her devletin belli bir hesabı ve çıkar sağlama düşüncesi vardı. Bu durum Girit'te Osmanlı Devleti'ni belli şartlarda tavizkâr politikalar yürütmek zorunda bırakmış ve devletin 1866-1869 Girit isyanı sürecinde denge politikasına göre hareket etmesine sebep olmuştur. Devletin gücünün siyasete yansımalarının en tipik örnekleri işte bu süreçte kendini göstermiştir. Osmanlı devlet adamları bu süreçte büyük devletlerden İngiltere'yi önemli bir denge unsuru olarak görmüş, Girit'teki yaklaşım ve beklentilerini bu devlet üzerinden şekillendirmiştir. Zira İngiltere'nin bölge ile kurduğu çıkar denklemi, bu yıllarda Akdeniz üzerinden şekillenmekteydi ve İngilizler, Girit Meselesi'ne yaklaşımlarında bunu, daima göz önünde tutmuşlardı. Bu yüzden İngilizler, Akdeniz dengesinde meydana gelecek bir bozulmaya izin vermeyecek bir hareket tarzı benimsemişlerdi (Andıç-Andıç 2000: 36). İngiltere'nin yaklaşımı, o gün için, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunmasını gerekli kıldığından böyle bir politika tercihi faydalıydı (Adıyeke 2000: 23). İngiliz hükûmeti, kaçınılmaz hale gelmediği takdirde, o dönem için, Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesine karşı çıkıyordu (Anderson 2010: 177). Bunun farkında olan Osmanlı Devlet adamları Girit politikasını tanzim ederken özellikle Rusya ve Girit konusunda Rusya'nın politikalarına yakın bir politika izleyen Fransa'ya karşı İngiltere'nin tutumuna önem atfetmekteydi. Zira Rusya, özellikle Kırım harbi sonrasında Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanca tutumlarını sertleştirmişti ve fırsat kolluyordu. Bu yüzden Ruslar Osmanlı Devleti'ne zarar verecek hemen her olayın içinde bulunmak yolunu tutmuşlardı (Karal ty: 21). Girit Meselesi'nde ise Yunanistan'ın tarafını tutup, adanın Osmanlı Devleti'nden ayrılarak Yunanistan'la birleşmesi yönünde bir yaklaşım sergilemişlerdir (Andıç-Andıç 2000: 36). Rusya'nın Girit'teki etkisini çabuk anlayan Osmanlı devlet adamları da bu devletin, adanın kaderiyle çok yakından ilgilendiğini fark ettiler (Anderson 2010: 177). Bu yüzden Rusya'ya karşı İngilizlerin tercihlerine önem verdiler. Denge politikaları düzleminde güç-siyaset ilişkileri bunu gerekli kılıyordu.

Girit'teki 1866-1869 isyanının ilk kıvılcımları 1866 yılının başlarına kadar geri gitmektedir (Aydın 2007: 129). Ancak asıl isyan ağustos ayında başlamış ve 1869 yılına kadar devam etmiştir. Giritli Rumlar, bir takım talepleri olduğunu ve bunların karşılanmadığını ifade ederek isyana kalkıştılar.⁴ Ancak asıl sebep adanın Yunanistan'a ilhak edilmek istenmesiydi (Toprak 2012: 151)⁵ ve Rumların isyan konusundaki cüretleri Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güçsüzlükten kaynaklanmaktaydı (Türkmen 2007: 220). Bu da Osmanlı politikalarını dış yönlendirmeye açık bir hale getirmiştir (Aydın 2007: 131, 137).

Büyük devletlerin Girit konusunda birbirleriyle ciddi bir kriz yaşamak istemedikleri de Osmanlı devlet adamlarının tahmin ettikleri bir şeydi. Ancak bundan, tam olarak emin olamadıkları için denge siyasetini elden bırakmadılar. Büyük devletler ise genel uluslararası siyasî hava nedeniyle Girit Meselesi'nin daha büyük bir siyasî kriz halini almadan halledilmesi konusuna yoğunlaştılar. Bu yüzden Yunanistan'ın Girit'teki faaliyetlerine karşı çıkıyor ve Girit üzerindeki isteklerinde sonuç alınabilecek bir seviyeye gelmesine fırsat vermek istemiyorlardı

³ "Yunanistan hükümetinin 1830 yılında kuruluşu sırasında koruyucu devletler olan İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı idaresinde kalan Girit için Sisam gibi bir idare usulü tavsiye etmiş olduklarından Giritliler'in bu defaki ayaklanmalarında kendilerini müdahaleye yetkili zannettiler" (Tukin 1996: 89).

⁴ "Girit Rumlarının isyan gerekçelerine bakıldığında şunlar yer alıyordu: Rumca eğitim veren okulların açılması, yeni limanların yapılması, ziraat bankası kurulması, vergilerin indirilmesi vb." (Türkmen 2007: 232).

⁵ "Yunanlılar'ın büyük Yunanistan kurma hayalleri, 1864 yılında yedi adanın kendilerine verilmesi üzerine tekrar uyandı. (...) Kendi kendilerine geçici bir hükümet kurarak Girit'in Yunanistan'a ilhakını ilân ettiler" (Tukin 1996: 89).

(Anderson 2010: 176). Bu uluslararası siyasî havadan yararlanmak isteyen Osmanlı devlet adamları Girit'te büyük bir kayba fırsat vermeden meseleyi birkaç ıslahat projesiyle halletmenin yollarını arıyorlardı. Bu yüzden Girit'te askerî müdahale imkânını elinde tutup diplomasi mücadelesini Avrupa kabineleri nezdinde sürdürüyorlardı (Kartal ty: 24).

Diplomasi alanında elini güçlü tutmak isteyen Osmanlı Devleti, Âli Paşa'yı 2 Ekim 1867 tarihinde Girit'e göndererek, Girit'teki krizi yerinde yönetmek için harekete geçmiştir (Andıç-Andıç 2000: 37; Adıyeke 2000: 23). Âli Paşa, burada bir takım iç düzenlemelere girişmiş ve halkı sakinleştirmek için devletin Girit'te güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğü mesajını vermiştir. Bunun yanında asileri etkisiz hale getirmek için çeşitli tedbirler alan Âli Paşa, Girit'te askerî müdahalenin, gerektiğinde gündeme alınabileceği yönünde bir yaklaşım sergilese de, bu tedbirin büyük devletlerin yaklaşımları dolayısıyla sonuç vermeyeceğini düşünüyordu. Bu yüzden öncelikle Girit'i idarî yönden ıslah çalışmalarına yoğunlaştı. Âli Paşa, ortaya koyduğu ıslahat projeleriyle büyük güçlerin Girit konusunda Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale etmesinin önüne geçmeyi planlıyordu (Andıç-Andıç 2000: 37). Girit'te, idarî düzenlemeleri içeren bir proje hazırladı. Bu proje, Girit Vilayet Nizamnamesi adında bir belge ortaya çıkardı. (Adıyeke 2000: 23-24). Bu nizamname Girit'e, bir dereceye kadar özerklik de veriyordu. Âli Paşa'nın Girit'teki reformları buradaki Rumları ikna etmese de, Osmanlı Devleti'nin, adadaki faaliyetlerini, büyük güçlerin nezdinde, daha meşru bir zemine taşıdı. Bu sırada uluslararası arenada Osmanlı Devleti'nin elini güçlendiren bir yeni bir durum ortaya çıktı. O da, dönemin Yakınoğlu siyasetinde önemli rol oynayan Fransız-Rus ittifakının sona ermesiydi. İttifakın ortadan kalkmasıyla, Girit'teki isyanda asilerin tarafını tutan bu iki devlet, burada ortak bir politika yürütmekte eskisi gibi istekli olmayacaklardı. Zaten, II. Aleksander'in 1867 yılındaki Paris ziyaretinden eli boş dönmesi bunu açıkça göstermekteydi (Anderson 2010: 177).

Uluslararası siyasî arenada meydana gelen değişim Âli Paşa'nın reformlarını daha anlamlı ve sonuç alınabilir hale getirdi. Âli Paşa'nın bu tedbirleri sayesinde büyük güçler, Osmanlı içişlerine ve Girit Meselesine karışmaktan 1868 Haziran'ı itibariyle vazgeçtiler. Bundan sonra 1869 yılı başına kadar sürecek olan diplomasi devreye girdi. Bu sırada Âli Paşa Yunanistan'a kesin nota verdi (Andıç-Andıç 2000: 38). Büyük devlet temsilcileri, Paris'te Türk-Yunan anlaşmazlığını meydana getirmiş olan notayı çalışma temelli olarak kabul eden bir konferansta, 20 Haziran 1868 tarihinde bir araya geldiler. Konferansta Türk istekleri değerlendirildi, Yunanistan'ın verdiği cevaplar incelendi. Türk tarafının istekleri haklı görüldü ve Yunanistan'a bildirildi. Yunanistan hükûmeti de Âli Paşa'nın notasını kabul etmek zorunda kaldı (Kartal, ty: 36-37).

Girit Meselesi'nde Âli Paşa'nın çabaları sonuç vermiş ve büyük güçlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaları "şimdilik" önlenmişti. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç idaresi ve dış politikası bakımından Âli Paşa'nın en büyük muvaffakiyetlerinden biri olarak kabul edilir (Andıç-Andıç 2000: 36). Âli Paşa'nın faaliyetleriyle Girit isyanı ve isyanın sebep olduğu Türk-Yunan anlaşmazlığının bu safhası 1869 yılı başları itibariyle kapanmış oldu (Kartal ty: 36-37). Ancak Girit'teki kriz hali bu yıl için geçici olarak son bulmuşsa da, isyancıların bahaneleri Girit'in Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına kadar bitmeyecektir. Âli Paşa'nın Girit Meselesi diplomasisinde sonuç alması, onun içerde olduğu gibi, dışarda, Avrupa diplomatları arasında büyük bir otorite sahibi olması etkili olmuştur (Kartal ty: 28).

Namık Kemâl'e Göre 1866-1869 Girit İsyanı ve Girit Meselesi

Namık Kemâl, Rumların Girit'te isyan ve karışıklık çıkararak dikkatleri üzerlerine çekmek istediklerini, bunun için de büyük devletleri meseleye dâhil etmeye çalıştıklarını; bu yolla

isyanlarından sonuç amaçladıkları belirtir; bu amaca ulaşmak için de “bir takım ehl-i fesâd[in] silâha sarıl”dıklarını ifade eder(Tasvir-i Efkâr 458: 2). Namık Kemâl, “İhtilâl gibi tabirât-ı idâreye muhâlîf olan ahvâlin uzamasından neş’et ettiği mücerrebâtandır. Hattâ Yunanistan’ın Memâlik-i Osmâniyye’den ayrılmasına dahi vaktiyle fesâdının teskîninde zuhûra gelen te’ehhür sebep olmuş idi” (Tasvir-i Efkâr 423: 2) ifadeleriyle de Rumların Girit’i Yunanistan’a bağlayacak siyasî ortamın oluşmasını sağlamaya çalıştıklarına işaret etmektedir. (Tasvîr-i Efkâr 423: 2). Bunun yanında bir takım propagandalarla büyük güçlerin müdahalelerini sağlamaya çalıştıklarını, Avrupa gazetelerinin bu yöndeki yaklaşımlarının da bunu kolaylaştırdığını anlatmaktadır (Tasvir-i Efkâr 458: 1). Milliyet ve mezhep konularını da kullanan Giritli isyancıların, Yunanistan’ın adaya olan ilgisini daha da arttırmaya çalıştıkları Namık Kemâl’in dikkatinden kaçmamıştır (Tasvîr-i Efkâr 423: 2). Bunun Batılı devletler tarafından kullanılmakta olduğunu ve bu devletlerin, durumu bir müdahale aracı yapmakta istekli davrandıklarını; “Cins ve mezhep ve kavmiyet ve istiklâl davaları şarka müte’allick her türlü mesâilde daimâ bir alet olagelmıştır” (Namık Kemâl, 1909b: 20) sözleriyle açığa vurmaktadır. Ancak Namık Kemâl, Giritli Rumların tuttukları yolun sonuç getirmeyeceğini, çünkü mezhepsel ayrıma göre Katoliklerin Fransa’nın, Rumlar Rusya’nın, Protestanlar İngiltere’nin veya Amerika’nın Müslümanlar da Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine verilmesi gerektiğini ve böyle değişimin uygulanmasına şimdiye kadar kimsenin teşebbüs etmediğini, Girit’teki Hristiyanların Hristiyan vali talebi kabul edilse bile adanın üçte biri Müslüman olduğunu dolayısıyla Rumları memnun etmek için Müslümanları hukuktan mahrum bırakmanın uygun bir şey olmadığını belirtir ve Girit’e Hristiyan bir vali atanması konusuna karşı çıkar. (Tasvir-i Efkâr 423: 3). Namık Kemal buradaki açıklamaları, meseleye mezhepsel açıdan yaklaşılmasının mantıklı olmayacağına, Girit’teki mevcut yapı dolayısıyla, isyancıların bu taleplerinin kabul edilemeyeceğine işaret etmektedir.

Namık Kemâl’e göre, Osmanlı Devleti, en güçlü olduğu dönemde bile hiç kimsenin hukukuna tecavüz etmemiştir ve bu durum, ona göre ecdadın övünülecek bir özelliğidir (Tasvir-i Efkâr 423: 1-2). Namık Kemâl, 1856 Paris Anlaşması’nda alınan kararlar gereğince hiçbir devletin, Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmaya hakkı olmadığını söyler. O, devletin iç işlerinde istediği tasarrufu gerçekleştirmesine hiç kimsenin bir şey demeye hakkı olmadığını ifade ederek, (Tasvir-i Efkâr 458: 2) şu açıklamada bulunur: “Memâlik-i Osmâniyye sekenesinin sülüsünden ziyâdesi milel-i gayr-ı müslimeden olmağla Saltanat-ı Seniyye bunları Rusya veyâ Yunan Devleti’ne vermek veyâhûd tebdîl-i mezheb etdirmek niyyetinde olmadığı”nı belirtir. Dolayısıyla “...kendilerini her sûretle müsâvât-ı hukûkiyyeden müstefîd ederek eczâ-yı asliyyesine tamâmen ve kâmilen mecz etmekliğı muktezâ-yı menâfi’inden ‘add edeceği âşikâr”dır. Bu yüzden “...Devlet-i ‘Aliyye hukûk-ı umûmiyye-i mülkiyyesinin muhâfazasına mahsûs olan silâh-ı müdâfa’ayı bunların eline nasıl teslim edebilir” (Tasvîr-i Efkâr 465: 3) diye sorar. Bu, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu zor duruma işaret eder. Bu yüzden hukukun işlememesi Osmanlı Devleti’ne zarar verecek hale gelmektedir. Eğer hukuk işlerse “Devlet-i Aliyye... şimdiki buhrândan dahi halelden sâlim olarak kurtulur” (Tasvir-i Efkâr 462: 2). Namık Kemâl, yukarıdaki açıklamalarıyla Avrupa’nın yaklaşımlarını eleştirmekte ve sorunun bu şekilde daha da karmaşıklaştığından bahsetmektedir. Zira devlet kendi iradesini yürütemediği bir ortamda Avrupa’nın çifte standardı daha da görünür olmaktadır. Bu konuda bazı misaller vererek, Rusya ve Avrupa’daki uygulamalar hakkında da, “Rusyalu uhûd-ı mevcûdeyi ihlâl ederek Lehistan’ın altını üstüne getirdi. Mösyo De Bismark Almanya’nın hey’etini istediği sûrete çevirdi” tespitini dile getirir (Tasvir-i Efkâr 458: 2-3). Avrupa’daki uygulamaların böyle bir durum arz etmesine rağmen, benzer meselelerde büyük devletlerin Osmanlı Devleti’nin içişlerine müdahale etmesinin doğru olmadığını ve bu durumun da Osmanlı Devleti’nin kendini korumada bir takım sorunlar yaşamasına sebep olduğunu dile getirir(Hürriyet 4: 3). Şüphesiz, devletin kendini korumada

siyaset üretme ve bağımsız hareket etmede yaşayacağı sorunlar Namık Kemâl'in işaret etmek istedikleridir. Zaten devletin siyaset üretme araçları gücüyle sınırlı olduğundan ve güç ve siyasetin birbirini etkilediğinden devletin yapabileceklerinin sınırları belliydi. Dış müdahale bu işi daha da sorunlu bir sürece sürüklüyordu. Devletin kendini savunma ve toprakları üzerinde iradesini yürütme konusu özellikle 19. asrın ikinci yarısında iyice sorun teşkil etmeye başladı. Bunda büyük güçlerin payı ise oldukça açıktı.

Girit İsyanı ve Osmanlı'nın Devleti'nin Girit Politikası

Namık Kemâl, Osmanlı Devleti'nin durumunu anlatırken çok da geriye gitmeden devletin son 15-20 yıllık dönemini değerlendirerek çıkarımda bulunur. Devletin içişlerine bu kadar çok karışılması karşısında, Memleketeyn Meselesi sırasındaki durumu aktarırken *"Bundan on yedi on sekiz sene mukaddem Memleketeyn'de bir meclis-i resmîde Devolet-i 'Aliyye'nin 'aleyhinde söz söyleyen İspanya elçisini ne Avrupa'ya ve ne de İspanya devletine danışmaksızın eline pasaportunu verüb İstanbul'dan tard eden Devlet-i 'Aliyye"* diye söze başlar (Hürriyet 9: 1). Namık Kemâl, bu sözleriyle, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikalarda gün geçtikçe daha kötü bir durum sergilediğini anlatmaya çalışır ve değişimin 15-20 yıl öncesinde gidildiğinde bile hissedildiğini ifade eder. Devletin Girit'teki meseleye yaklaşımını, *"Girid ihtilâline sebebiyetleri evrâk-ı resmîyye ile müsbet olan ecnebi konsoloslarını tard etmek nereden, nişânlar ve murassa' kutularla taltif ü tatyibe çabılıyor"* (Hürriyet 9: 1) cümleleriyle eleştirir. O, böylelikle, Girit'teki meselenin çözülmesinin zor bir sürece taşındığını ve sorunun ortadan kaldırılamayarak sürüncemede bırakıldığını ifade eder (Hürriyet 9: 1).

Namık Kemâl devletin Kırım Harbi sırasındaki durumuna değinir ve bir anda üç yüz bin kişilik bir orduyu ve bu orduya gereken mühimmatı hazır etmeye muktedir olan olduğundan bahseder. Osmanlı Devleti'nin, bundan 15-16 sene sonra Girit'te duruma müdahale etme konusunda nasıl bir acziyet içinde bulunduğunu üzümlere dile getirir (Hürriyet 9: 1-2). Meselenin bu kadar uzamasının ise devlete büyük zararlar verdiğini şu sözlerle açıklar ve üzümler: *"Girid gâ'ilesinin bidâyet-i zuhûrundan bu âna kadar muhârebelerde ve hastahânelerde telef olan 'asker ve dâr ü diyârından mecrûh olarak kal'alar dâhilinde sefil ü sergerdân sürünerek terk-i cân eden"lerin sayısının oldukça fazla olduğundan yakını;* *"asâkirin mühimmât ü edevâtı ile mesârif ü nakliyyeleri ve sözde adayı abluka eden süfün-i harbiyyenin kömür ve mühimmât-ı sâ'ire mesârifî ve irsâl olunan Mustafa Nâilî Paşa ve Hüseyin Avni Paşa ve Ömer Paşa ve Sürûr Efendi ve bi'z-zât sadr-ı 'âlî ve takım-ı dâ'ireleri mesârif ü harcırâhları ve her hafta gidüb gelen yâver-i harblerin ve bunlara verilen 'atâyâ ve harcırâhların mikdârı"*nın ne büyük meblağlara ulaştığını ve devleti maddeten ciddi sıkıntılarla karşı karşıya bıraktığını esefle dile getirir. Kalbinde insaf zerresi taşıyan bir insanın bu duruma üzülmemesinin mümkün olmadığını ifade eder ve *"buna sebep olanlara lanet etmemek kabil değildir"* der. (Hürriyet 24: 4). Devletin bu meseledeki aczinin dışarıdaki propagandalar için önemli bir malzeme olduğu, yine Namık Kemâl tarafından ifade edilir (Tasvir-i Efkâr 462: 1-2). Bunların da Osmanlı Devleti'ni kötü etkilediği, Namık Kemâl'in dikkatini çekmiştir (Tasvir-i Efkâr 423: 3-4). Osmanlı Devleti'ndeki bu güç sorunu, dışa bağımlı politikalar yürütmesine sebep oluyordu. Namık Kemâl ise bu bağımlılığın ancak muktedir olduğun zaman ortadan kalkabileceğini şu sözlerle ifade eder: *"Kuuvetli bulunmak bekâmızın te'mînine kifâyet edebilir. Şu kadar var ki biz de insân isek yalnız anınla kanâ'at etmeyerek hâl ü mevki'mizin bi't-tabî' iktizâ etdirdiği şân ü şevketi istihsâle çalışmalıyız"* (Hürriyet 23: 3). Devletin mutlak suretle güçlenmek zorunda olduğunun gerekliliği ortadadır.

Namık Kemâl, Girit'in Osmanlı Devleti'nin mülkü olduğunu ve bunun uluslararası anlaşmalarla kabul edildiğini ise şöyle ifade eder: *"Girid [Tırhala ve Selânik gibi] Devlet-i*

'Aliyye'nin tasarruf-ı medîd ile hakkan ve birçok mu'âhedât ve bâ-husûs [...] Tamâmiyyet-i mülk bendini hâvî olan Paris 'Ahidnâmesi'yle mukâveleten mülküdür. Ahâlinin sülüsünden ziyâdesi İslâm ve emlâk-i ekseriyyet üzere anlarda iken Hristiyânlar istiyor diyerek o kadar bin nüfûs-ı müslimeyi Yunan'a teslîm etmek veyâhûd vatan ve mülklerinden dûr eylemek hangi hakka teofik edilmek mümkün olur?' (Hürriyet 27: 5). Şüphesiz ki Namık Kemâl için 1856 Paris anlaşması önemli bir belge niteliğini taşır. Zira bu anlaşma ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü garanti edilmekteydi. Namık Kemâl de bu garantörlüğe önem atfetmekteydi. Bu yüzden Girit'in kaybedilmesi tehlikesi karşısında 1856 Paris Anlaşması'na sık sık atıfta bulunduğu görülür.

Girit'teki asilerin, aday, Osmanlı Devleti'nden ayırmaya kıyam ettiğini söyleyen Namık Kemâl, devletin isyan sırasında asilere karşı itidalli bir yaklaşım sergileyerek onları bu yoldan döndürmeye çalıştığını; "üzerlerine sevk olunan kuvve-i askeriyeye anlar mühâceme etmedikçe terbiyelerine kalkışılmadı. Mukâvemetden 'âciz kalıp da istimân eden 'usât ne derecelerde muharrem olur ise olsun afo edildi. Hattâ Yunanistan'dan, geçip gülistân-ı ma'mûriyyet hükmündeki bir eyâleti harâbe-zâr eden eşkiyâ bile dehâletlerinden sonra mahsûs vapurlarla memleketlerine gönderildi. Daha bundan ziyâde i'tidâl nasıl olur" (Tasvir-i Efkâr 458: 2) sözleriyle açıklar. Bu açıklamalar devletin Giritli Rumlara yeteri kadar müsamaha gösterdiğini ve onları yollarından güzellikle döndürmeye çalıştığını göstermektedir.

Girit'teki isyana anlam veremeyen Namık Kemâl'in, "[Giritli Hristiyanların,] askerlik vazife-i meşrû'asıyla mükellef tutulmaktan başka şahıs virgüsünden dahi mu'âf olmak gibi sâ'ir hemşehrîlerinde olmayan bir fâ'ideye mâlik oldukları hâlde nasıl mazlûmiyyetlerinden bahs olunabilir" (Tasvir-i Efkâr 425: 1) diyerek serzenişte bulunduğu görülmektedir. Namık Kemâl, Islahat Fermanı ilan edilmesinden bu yana, Osmanlı Devleti ile tebaa arasında şikâyet konusu olacak bir muamele meydana gelmemiştir. Buna rağmen asiler niçin isyan etmektedir? diye sorar (Tasvir-i Efkâr 458: 1-2).

Namık Kemâl bunlara rağmen meselenin önünün alınacağına inanmaktadır ve sorunun nasıl halledilebileceğine dair çözüm önerilerinde bulunur. Namık Kemâl'e göre, devlet, isyanın ortadan kaldırılması için üç aşamalı bir yaklaşım sergilemelidir: "Girid erbâb-ı fesâdının câre-i teskîni üç sûrete münhasır idi ki birincisi bunları mesûllerinin kabûliyle tatyîb ve ikincisi Girid'deki kuvve-i mevcûdenin müddet-i medîde orada ibkâsıyla terhîb ve üçüncüsü hukûk-ı hükûmete istinâden te'dîb etmekden 'ibâretidir" (Tasvir-i Efkâr 423: 2). Burada üç aşamalı bir hareket planı vardır. Bunlar, tatyîb (iyi muamele), terhîb (korkutma) ve te'dîb (haddini bildirme)'dir. Sırası geldiğinde de bunların her birine başvurulmalıdır. Zira "İsyân üzere bulunan teb'ası hakkında kânûnun tayîn ettiği te'dîbâtı icrâ etmek her devletin hukûk-ı sarîhâsı iktizâsından olduğunu kimse bi-hakkın inkâr edemez" (Tasvir-i Efkâr 423: 2). Devletin kendi topraklarında hükümünü icra etmekte özgür olduğunu bunun hiç kimse tarafından inkâr edilemeyeceği açıktır. Namık Kemâl Girit'te belli kurumların kurulmasının meseleyi halletmede önemli rol oynayacağını düşünür bu kurumlardan birisi Şura-yı Devlet'tir. Eğer buna rağmen isyan söz konusu oluyorsa "hükûmetin def-i ihtilâl için 'asker sevk etmesine kim mâni' olabilir?" diye sorar (Hürriyet 14: 6).

Namık Kemâl, hukûkî ve askerî, her tedbirin vâcip olduğunu şu sözleriyle anlatır: "Çünkü a'zâ-yı bedenden biri bir cerîha-i nasûre uğrayınca iktizâ eden 'amelîyyât-ı cerrâhiyyeyi (velev ileride o 'uzoun bütün bütün inkitâ'mı mücib olacak olsa bile) bi'l-müsâra'a icrâ etmek yine 'umûm beyninde terkîbi muhâtarada bırakacak bir hâli ibkâ eylemekden ehven olur" (Tasvir-i Efkâr 423: 2). Bu cümleler, Namık Kemâl'in, hastalıklı bir uzvun gerektiğinde kesilip atılmasının, bütün bütün ölmekten daha ehven olduğuna inandığını göstermektedir. O, gerektiğinde askerî müdahalenin yapılmasını istemekte ve teklif etmektedir. Türk askerinin bu işi yerine getirecek güçte olduğunu da "O hizmeti de Türk 'askerinin zûr-ı bazûsı yerine getir[ebilir]" sözleriyle ifade eder (Hürriyet 59: 4).

Namık Kemâl Girit'teki isyanın iç asayiş bakımından sorun teşkil ettiğini ve burada bulunan Müslümanların can güvenliğini sağlamanın devletin görevi olduğunu ifade eder. Çünkü Giritli asiler buradaki Müslümanlara karşı oldukça şiddetli davranmaktadır (Tasvir-i Efkâr 423: 5). Bu yüzden Girit'te *"bahâdirân-ı 'asâkirin muhâceme-i 'umûmiyyesinden başka başka istenilecek bir şey kalmamıştır"* (Tasvir-i Efkâr 423: 4) diyerek askerî müdahalenin gerekliliğine işaret eder. Bundan bir sonuç alınacağına inandığını, *"Cezîrede bulunan 'asâkir ve ahâlî-yi İslâmiyye'nin mikdâr-ı kuvveti ihtilâlin teskinine değil Girid'in yeniden fethine bile kâfi olmak cihetiyle teşebbüsât-ı vâki'anın muvaffakiyeti aslâ cây-ı endîşe değildir"* sözleriyle gösterir (Tasvir-i Efkâr 423: 2). Namık Kemâl Girit Meselesine dair ortaya koyduğu çözüm önerilerini sıralarken sürecin ona gösterdiği en önemli şey Girit'teki asilerin, her ne yapılsa yapılsın kanaat etmeyecekleridir (Tasvir-i Efkâr 465: 2-3). Bunu, Girit Meselesi'nin ilerleyen yıllarda aldığı şekil ve Girit'in Osmanlı Devleti'nden ayrılma süreci açık bir şekilde göstermiştir. Namık Kemâl bunu yaklaşık 45 yıl önceden görmüştür. Zira, Girit Osmanlı Devleti'nden 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması'yla ayrılacaktır. Bu da asilerin amaçlarına bir şekilde ulaştıklarını ve bu tarihe kadar hiçbir şey kanaat etmediklerini göstermektedir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 19. asırda en önemli iç ve dış politika konularından biri olan Girit Meselesi, devletin dağılmakta olduğunu gösteren önemli işaretlerden biridir. 1770 yılından itibaren çeşitli zamanlarda çıkan sorunlar, Girit'te isyan ve kargaşaya sebep olmuştur. Özellikle Yunanistan'ın adadaki etkisi ve buradaki Rumların ideolojileri Girit'te Osmanlı Devleti'ne karşı bir aidiyet sorunu yaratmıştır. Bu sorun aynı zamanda bir zihniyet sorunudur ve adanın idaresini zorlaştıran bir etki yaratmıştır. Osmanlı Devleti'nin 19. asırda içinde bulunduğu sorunlar sarmalı da devletin otoritesini ciddi manada zayıflatırken devlet adamlarının yeni siyaset ilkeleri benimsemesine sebep olmuştur. Bunun temel nedeni güç ile siyaset ilişkisinin yarattığı boşluktur. Bu boşluk 1866-1869 Girit isyanının yönetiminde açık bir şekilde müşahade edilmiştir. Bu asrın başından itibaren yürürlükte gördüğümüz denge politikaları bunu açıkça hissettirmiştir ve Girit Meselesi'nde diplomatik hareket tarzı olarak kendini göstermiştir. Girit Meselesi'nin, ele aldığımız 1866-1869 yılları, denge politikalarının işlediği gösteren işaretler içermektedir. İngiltere'nin meseleye yaklaşımıyla şekillenen bu politikalar, bu yıllar arasında sonuç vermiş gibi görünmektedir. Büyük devletlerin içinde buldukları durum ise bu politikaları kolaylaştırmıştır.

Girit Meselesi ve 1866-1869 Girit İsyanı Namık Kemâl'in de gündeminde önemli yer tutmaktadır. Namık Kemâl hemen her fırsatta devletin içinde bulunduğu sorunlara karşı alakadar olmuş önemli bir mütefekkirimizdir. Onun Osmanlı Devleti'ne dair yaklaşımları ve çözümleneleri döneme ayna tutan önemli bir yazı külliyatı yaratmıştır. Bunu, Namık Kemâl'in yazı hayatına baktığımızda rahatlıkla müşahade edebiliriz. Bu yazıları onun, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun idrakinde olduğunu da açıkça göstermektedir. Namık Kemal'in Girit Meselesi ve 1866-1869 Girit isyanını konu aldığı makaleleri tetkik edildiğinde onun tarihe çok yönlü yaklaşımlarını, sağlam bir tarih bilgisini, tarihin dışında bugün sosyoloji ve siyaset biliminin ihtisas alanı içinde olan konulara da hâkim olduğunu, uluslararası siyasî ilişkileri iyi tetkik edebildiğini ve dönemin konjonktürü hakkında derin bilgi birikimi dikkat çeker.

Namık Kemâl devletin her geçen gün geçtikçe güç kaybetmekte olduğunu görüyor ve güç ve siyaset ilişkisinin nasıl bir hal aldığını ortaya koymakta zorluk çekmiyordu. Bunun yarattığı sorunlar onun meselelere dikkatli bir şekilde eğilmesine yardım ettiğini görmekteyiz. Bu

yüzden devleti ilgilendiren her soruna dikkat kesilip çözüm bulma noktasında kalemiyle aktif bir şekilde mücadele vermiştir. Ancak Namık Kemâl Osmanlı Devleti'nden umudunu kesmemiş ve ona göre iş işten geçmemiştir. O, devletin kudretini yeniden toparlamak şansına sahip olduğuna inanır. Ancak kritik bir noktada bulunulduğunun da idraki içindedir. Bu yüzden sorunların ivedilikle halledilmesi gerektiğini düşünür. 1866-1869 Girit İsyanı ve Girit meselesine yaklaşımları, sorunların çözümü noktasında hızlı ve kesin sonuçlar alınabilecek siyasetin ve diplomasinin yürütülmesinin gerektiğini göstermektedir. Girit'teki sorun bir an önce çözülmezse devletin Girit'te daha kötü şartlara sürükleneceğine inanır. Meselenin sürüncemede kalması ve akıbeti Namık Kemâl'in haklılığını ortaya koymaktadır. Girit Meselesi başta olmak üzere birçok sorunun devleti yıkıma götürmesi, Namık Kemâl'in Girit Meselesi özelinden devletin dış politikasına dair yaptığı çözümlerinin doğruluğunu kanıtlamıştır. Tabii ki onun haklılığı, dönemin atmosferini iyi okuduğu ve doğru sonuçlar çıkardığı gerçeğini açık etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Girit isyanı sırasında ortaya koyduğu politikaları ve diplomasi anlayışını birçok konuda eleştirip Babialî'nin tutumlarının bazı noktalardaki yanlışlarını ortaya koymaktan geri durmayarak cesur bir fikir adamı portresi çizmiştir. Bu da onun kendi fikirlerine inanan bir mütefekkir olduğu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- ADIYEKE, Ayşe Nükhet (2000), *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ANDERSON, Matthew Smith (2010), *Doğu Sorunu 1774-1923*, 2. Baskı, (Çev.: İdil Eser), İstanbul: Yapı Kredi Yayını.
- ANDIÇ, Süphan- ANDIÇ, Fuat (2000), *Sadrazam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, İstanbul: Eren Yayını.
- AYDIN, Mithat (2007), "Girit Ayaklanması (1866-1869)'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslar Arası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1: 113-148.
- ENGELHARDT (1999), *Tanzimat ve Türkiye*, (Türkçesi Âli Reşad), İstanbul: Kaknüs Yayını.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt: III., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MAY, Arthur J. (2011), "Girit ve Birleşik Devletler, 1866-1869", *Tarih Dergisi*, Sayı 52 (2010/2), 183-194.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Şark Meselesine Dair", *Hürriyet*, Sayı: 23: 1-5.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Avrupa'nın Ahvâl-i Hâzırâsı", *Hürriyet*, Sayı: 14: 1-3.
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Bend-i Mahsûs Girit Meselesi'ne Dairdir", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 423: 1-4.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Devlet-i 'Aliyye'yi Bulduğu Hal-i Hatar-Nâkden Hâlâsın Esbâbı", *Hürriyet*, Sayı: 9: 1-3.
- NAMIK KEMÂL (1286/1869), "Gene Mısır Meselesi", *Hürriyet*, Sayı: 59: 1-5.
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Girit Meselesi'ne Dair", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 425: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Hasta Adam", *Hürriyet*, Sayı: 24: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Kurye D'orian'da Görülen Makalenin Mealidir", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 462: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Memâlik-i Osmaniye'nin Yeni Mukasemesi", *Hürriyet*, Sayı: 20: 1-5.
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Osmanlı İmparatorluğu'nun Taksîmi", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 430,10 Teşrin-i Evvel, Sayı 430: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1909), "Şark Meselesi I", *Külliyat-ı Kemal Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul: 1-9.
- NAMIK KEMÂL, "Şark Meselesi II, *Külliyat-ı Kemal Makalat-ı Siyasiye ve Edebiye*, Selanik Matbaası, İstanbul 1909: 9-20.
- NAMIK KEMÂL (28 Şubat 1283/1866), "Şark Meselesi'ne Dair Layihadır", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 465: 1-3.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Şark Meselesi'ne Dair", *Hürriyet*, Sayı: 23: 2.
- NAMIK KEMÂL (1283/1866), "Şark Meselesi'ne Dair", *Tasvîr-i Efkâr*, Sayı: 458: 1-2.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Veşâvirhüm Fil-Emr", *Hürriyet*, Sayı: 4: 1-4.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Yine Girit Mes'eleleri Tazelendi", *Hürriyet*, Sayı: 24: 2-4.
- NAMIK KEMÂL (1285/1868), "Yunan Meselesi", *Hürriyet*, Sayı: 27: 1-5.
- ÖKSÜZ, Melek (2010), "Girit Meselesi'nin Belirsizlik Yılları (1908-1913)", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 25: 93-114.
- PINAR, Hayrettin (2008), "Diplomasi ile Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:18: 1-22.
- TOPRAK Serap (2012), "Megali İdea'ya Bir Örnek: Girit", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1: 145-160.
- TUKİN Cemal (1996), "Girit", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 14: 85-93.
- TÜRKMEN, Zekeriya (2001), "Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler(1821-1869)", *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 12: 219-244.
- YILMAZ, Durmuş (2001), *Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, Konya: Çizgi Kitabevi.